

Bogens konklusioner virker løsrevne i forhold til indledningen og selve fremstillingen. Det hænger formentlig igen sammen med det meget brede oplæg. For det første fremhæves, at den teknologiske udvikling 1750-1850 måske bedst kan karakteriseres som en rationaliseringsproces. Det virker meget abstrakt. Da teknologi som bekendt er et resultat af en social proces, er der ikke nogen garanti for, at de mest rationelle løsninger sejrer, hvad de så end er. For det andet fremhæves det ændrede arbejdsbegreb og den elitære teknologioverførsel. For det tredje går forfatteren meget fyldigt ind på behovet for arbejdsdisciplin, og på hvorledes dette behov blev sikret opfyldt gennem almueskolen. Dette tema er der ikke gjort meget ud af i fremstillingen,

og behandlingen i konklusionen præges af voldsomme indtolkninger, som er svære at forholde sig til. Var det moderne projekt i virkeligheden i sin kerne et stort anlagt disciplineringsprojekt med almueskolen som vigtigste redskab? I så fald må man nok sige, at fremstillingen det meste af tiden er på afveje.

Forfatteren står tilbage med et alvorligt forklaringsproblem. Hvis man tager ham på ordet, gik det meste skævt efter 1820. Det gjaldt videnskaben, den tekniske undervisning, lavsvæsenet og reformernes marginale gennemslag i landbruget. Hvordan da forklare, at der for alvor kom fart over det moderne projektet fra slutningen af 1830'erne og især i 1840'erne? Det kan almueskolen næppe klare alene.

Det moderne projekt (II)

Af Finn Stendal Pedersen

Dan Ch. Christensens disputats er den anden i løbet af fem år, som har til hensigt at forklare den danske overgang til et moderne industri- og velfærdssamfund.

I 1992 fik vi Thorkild Kjærgaards bud på udviklingen i Danmark fra 1500 til 1800 set i en international kontekst, men med en speciel forklaring på, at Danmark klarede en påstået økologisk krise omkring 1750 ved hjælp den grønne kløvers uimodståelige genopretningskraft, og med en understregning af, at det politiske system forsinkede naturens genopretning og den konstaterede produktionsstigning, mens politikerne gennem deres reformer skabte en social spændetrøje, der i det 20. århundrede har ligget som en møllesten om samfundets hals.

Thorkild Kjærgaards velskrevne, monokausale forklaringsmodel er ikke Christensens kop te, så her får vi nu hans bud på udviklingen i det samlede dansk-norske monarki som en del af den europæiske kulturkreds i perioden 1750-1850. Christensens projekt er at skrive »Kontekstuel teknologihistorie, d.v.s. en fremstilling, hvor den teknologiske udvikling placeres i sammenhæng med den øvrige kultur, videnskab, økonomi, politik, osv.« (s. 5ff). Fremstillingen er forfatterens bidrag til et fælles forskningsprojekt om »Teknologi, innovation og samfund i et kulturelt perspektiv«, TISK-projektet, som udfoldede sig i årene 1990-94 i regi af Statens Humanistiske Forskningsråd.

Det er da også ud fra målsætningen

langt fra en monokausal forklaringsmodel, der er lagt op til her. I forordet udbygges projektet yderligere. »I *Det moderne Projekt* har jeg forsøgt at forstå den betydning, tekniske innovationer fik i samspil med Oplysningstidens naturvidenskabelige indsigt, økonomiske doktriner og politiske ideer. Stort set alle moderne maskiner og tekniske kvalifikationer blev hentet i udlandet. En Danmarkshistorie, der sætter teknologi og kultur i fokus, vil derfor uvægerligt blive et drama om den dansk-norske helstats reaktion på den agrare og industrielle revolution, der udfoldede sig på den europæiske scene« (s. V). Trods den megen hjælp til projektet, som fremgår af den lange liste over hjælpsomme personer, er det et uhyre ambitiøst program at opstille, og lettere bliver det ikke af de metodiske krav, som Dan Ch. Christensen stiller sig selv og andre faghistorikere. »Fortiden lader sig ikke rekonstruere, den er passé. Men historikere kan konstruere historier om fortiden. En god historie kræver et sammenhængende og logisk mønster i overensstemmelse med de kilder, arkiverne har bevaret, og de teorier faget har udviklet« (s. 6). Dette mønster etableres i den foreliggende fremstilling i en ifølge forfatteren enkel model, »hvis fire hovedfaktorer, natur, ideologi, institutioner og teknologi dels kan analyseres hver for sig og dels i deres indbyrdes samspil, mens deres interaktion i sin helhed ses som det historiske kulturmønster« (s. 7). Videre hedder det: »Modellen er historikerens konstruktion. Kildematerialet vil ikke vide af nogen model, og dens nøglebegreber figurerer ikke nødvendigvis i arkivernes dokumenter. Det er modellen, der strukturerer kildematerialet ikke omvendt« (s. 7).

Af det citerede fremgår forhåbentlig, at den foreliggende fremstilling ønsker at spænde meget vidt, at den ønsker at skabe en syntese ud fra analyser af me-

get forskelligartede emneområder, der hver for sig har en omfattende forskningstradition bag sig på dansk og europæisk plan, samtidig med at den ønsker at introducere teknologihistorien per se i Danmarkshistorien. Denne mangfoldighed er det meget vanskeligt at strukturere i en homogen fremstilling, kapitelinddelingen forekommer formentlig som følge heraf ikke synderlig overskuelig, ligesom fremstillingen af de enkelte emneområder i deres kontekstuelle sammenhæng vanskeliggøres af de utallige frem- og tilbagevisninger.

I den videre udbygning af den »enkle« analysemodel i afsnit I.1 detaljeres de fire hovedfaktorer yderligere i underelementer, men da hverken de sidste eller hovedfaktorenes indbyrdes vægtning diskuteres, bliver resten af fremstillingen nærmest en illustration af modellens enkelte elementer og deres indbyrdes samspil, og tolkningen heraf bliver et mere eller mindre overbevisende postulat, som vanskeligt lader sig efterprøve eller falsificere efter historiefagets »teorier«. Det gælder påstanden om frimurenes betydning som teknologispredere, det gælder tolkningen af industriteknologien og de praktiske landboreformer som igangsat af den fysio-kratiske ideologi, og det gælder påstanden om betydningen af den intellektuelle elites skrivelser for den faktiske udvikling.

Den generelle accept af den fremførte model må derfor i høj grad afhænge af en vurdering af pålideligheden af detaljerne i fremstillingen af de emneområder, som den enkelte læser føler sig hjemme i – en vurdering, som må afgøre, hvor tryk man føler sig ved at give sig forfatterens helhedstolkning i vold. I det følgende skal jeg først og fremmest beskæftige mig med den behandling af forholdet mellem agrarteknologi og landboreformer, som gives i disputatens del III, kapitel 1-9 (s. 527-770).

Del III beskæftiger sig i en række kapitler, III,1 og III,2, med landboreformerne i Danmark, mens kapitlerne III,3,A,B og C, III,4,B, III,5,D og E og III,7 omhandler samtidens teoretiske synspunkter vedrørende landbrugsdrift, herunder specielt fysiokraternes lære og Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs holdninger til landbrugsreformer, driftsstruktur og jordbehandling. Kapitlerne III,4,C, III,5, III,6 og III,8 giver spændende, instruktive og yderst detaljerede fremstillinger af indførelsen af ny teknologi i landbruget, specielt med hensyn til såmaskiner, svingplove, korntørrings- og kornrensingsanlæg. Endelig forsøges i kapitel III,9 en vurdering af, hvad landboreformernes gennemførelse betød for landbrugets produktion.

Afsnittene vedrørende den ny teknologi er som nævnt instruktive og forholdsvis ukontroversielle. Glædeligt er det, at tidens landbrugsfaglige debat i Landhusholdningsselskabets regi og i tidens faglige tidsskrifter *Minerva*, *Oeconomiske Annaler*, *Landoeconomiske Tidender* og *Nye Landoeconomiske Tidender* – for at nævne nogle af de væsentligste – bliver inddraget i historikernes debat om den danske udvikling. Her udfyldes et stort tomrum i den hidtidige generelle diskussion om landboreformerne. Imidlertid synes erkendelserne her vedrørende tidsfølgen ikke umiddelbart overensstemmende med de mere overordnede konklusioner, som forfatteren drager i forbindelse med landboreformerne og disses betydning for produktionsudviklingen 1750-1850.

Hovedærindet i del III er at argumentere for, »at den agrartechnologiske modernisering havde en ændring af de institutionelle forhold som uomgængelig forudsætning, hvilket også kan formuleres som, at et nyt menneskesyn, et nyt arbejdsbegreb og nye incitamenter var betingelsen for at indføre ny teknologi, og at denne nye teknologi på den anden

side var det instrument, der reelt kunne tilfredsstille godsejernes og bøndernes større eller mindre fremskridtstro« (s. 528).

Dette er meget udmærket, men ikke så nyt et synspunkt, som forfatteren vil have os til at tro. Det er forfægtet af flere forskere også inden for de sidste tiår, og det blev faktisk allerede formuleret af den ellers kortfattet afviste Edvard Holm i dennes bog *kampen om Landboreformerne i Danmark 1773-1791* fra 1888. Bl.a. hedder det heri: »Det var paa en Tid, fuld af mægtig Gjæring og stærke Brydninger rundt omkring i Europa, at Kampen om Landboreformerne fandt Sted her hjemme. Som store Fremskridt paa Aandslivets Felter baade i den rene Tænkning, Digtningens og Samfundsvidenskabernes Verden, betegnede Kants, Goethes og Adam Smiths Tid, saaledes var et nyt Afsnit af Verdenshistorien ved at oprinde, mærket af gennemgribende Samfundsomdannelser, af nye politiske og sociale Grundsætninger og af store Omvæltninger paa Vindskibelighedens og Teknikens Omraade« (s. 4). Dette citat indeholder, såvidt jeg kan se, alle grundingredienserne i også nærværende arbejdes analysemodel. I det hele taget savnes den samme dybe fortrolighed med landboreformernes historiografi og med det landbrugshistoriske kildemateriale i snævrere forstand (f.eks. hvad der kontraktfastsættes i normale fæstebreve før 1787) i forhold til den imponerende belæsthed i samtidens tidsskriftslitteratur og Landhusholdningsselskabets arkiver.

Forfatterens ærinde er at vise fysiokratismen og godsejerne som de afgørende igangsættende faktorer, således at reformerne hverken kommer fra oven eller fra neden, men fra midten. Til det formål opstiller han en kronologi over vigtige begivenheder som udgangspunkt for en fortælling om landboreformernes genesis (s. 530f).

Det er her i flere tilfælde bemærkelsesværdigt både, hvad der kommer med, og hvad der udelades. I 1755 anføres Diderots artikel om landbrug i encyclopædien, men starten på den danske offentlige debat om forbedringer i »landhusholdningen« igangsæt ved A. G. Moltke samme år nævnes ikke. I 1757 nævnes, at den tyske kameralist (sic) J.H.G. von Justi træder i dansk tjeneste og i 1760 udgiver sin kritik af det danske landbrugs stadi, men ikke nedsættelsen af den første landbrugskommission. Fr. Lützens tidsskrift *Oeconomiske Tanker til Højere Efter Tanke*, der blev startet i 1756, og tidsskriftet *Oeconomisk Journal*, der begyndte at udkomme i januar 1757, nævnes hverken her, i hovedteksten eller i litteraturfortegnelsen, selv om de i høj grad, specielt sidstnævnte, tog landbrugsfaglige forhold op til debat. Heller ikke de tidlige udskiftningslove fra 1758 og op til hovedloven 1781 nævnes, mens hovedloven 1781 fejlagtigt placeres under 1787. Struensees hoverilovgivning nævnes heller ikke i oversigten, men først hoveriforordningen 1791 som den sidste begivenhed i oversigten. Karakteristisk er det ligeledes, at forordningen af 8. juni 1787 om *De Rettigheder og Pligter, der bør have sted mellem Jorddrotter og Fæstebønder*, der af Hans Jensen, og mange med ham, betragtes som mere skelsættende end stavnsbåndsløsningen, ikke nævnes i oversigt eller tekst, selv om det jo netop er en forordning, som bevidst regulerer og fastholder det institutionelle fæstevæsen. Heller ikke forbudet mod bøndergårdes nedlæggelse fra 1769 eller den meget restriktive adgang til på dispensation at nedlægge bøndergårde i forordningen af 25. marts 1791 eller forordningen om betingelser for udstykning af 25. juni 1810 nævnes, men alene udstykningsforordningen af 3. december 1819.

Det kronologiske skelet for landbore-

formernes gang får følgelig efter min mening stærk slagside til fordel for forfatterens teser, og den medfører en sløring af det forhold, at der i Danmark fra midten af 1750'erne førtes en bred debat om produktionsforbedringer i almindelighed, uanset om man var merkantilist, senmerkantilist (kameralist) eller fysiokrat efter udgivelsen af F. Quesnays værk *Tableau économique* (der mærkværdigvis ikke optræder i litteraturfortegnelsen, men alene refereres efter Lars Herlitz' analyser). Dette er så meget mere beklageligt, som der netop herhjemme i de seneste tiår har været en faglig debat om merkantilisme og senmerkantilisme, en debat, som har understreget det senmerkantilistiske præg i Struensees politik og senere i det teoretiske grundlag for »reformregeringen af 1784«.

Faktisk var det teoretiske grundlag for ønsket om praktiske forbedringer »fra oven« på såvel merkantilistisk og senmerkantilistisk som, senere, fysiokratisk hold etableret fra midten af 1750'erne: udskiftningslovgivningen fortsattes da også kontinuerligt, uanset magtskift, under regeringerne under Frederik V, Christian VII's første regering, Struensees regime, Guldberg-regimet (hvor vi har hovedloven for udskiftningen 1781) og regeringen efter 1784. Det var holdningen til det institutionelle fæstevæsen og ejendomsrettigheder, der skilte. Her var det tilsyneladende centralmagts ønske om at fastholde bondegårdene som den strukturelle enhed, der fra begyndelsen over forordningerne i 1769 og 1791 til 1810 blev fastholdt med en midlertidig lempelse i perioden 1810-1819, hvor den gamle politik blev genoptaget. Fysiokraternes drøm om fri brugssammenlægning til rationelle »farmergårde« blev altså aktivt hindret af lovgivningen i 1769 og 1791, ligesom forordningen af 8. juni 1787 klarlagde det økonomiske retlige forhold mellem fæster og gods-ejer.

Der er altså alene noget paradoksalt i »reformregeringen«s politik 1784-1810 set med fysiokratiske briller, ikke med senmerkantilistiske briller, og forfatteren har så ganske udpræget det første sæt briller på i sin fremstilling af landbrugsreformernes struktur, f.eks. i kapitel III.2,B-C, og de briller synes at have siddet på Tyge Rothes næsetip, før de havnede hos Dan Ch. Christensen. Dette kan nok have medført en overvurdering af fysiokraternes, frimurenes og Landhusholdningsselskabets betydning for udviklingen (dette synes også at erkendes bl.a. s. 713), og når den produktionsmæssige betydning af reformerne og initiativerne skal vurderes, synes Christensen da også at få problemer med den tidsmæssige sammenkædning af den teoretiske snak og reformernes praktiske gennemførelse.

Som udgangspunkt for sin vurdering af reformernes gennemførelse og produktionsmæssige resultater (i kapitlerne III.2,D-F og III.9) benytter Christensen sig (efter en gennemgribende principiel kritik af denne) af Thorkild Kjærgaards kløvertal for at undersøge det teknologiske diffusionsmønster fra godsejere til bønder. Han går her ud fra, at kløverdyrkning, hvor den lykkedes, blot var et enkelt led i det samlede reformkompleks, som bestod af indhegning, grøftning, sædskifte, større besætninger, moderne redskaber, initiativer til skoler, arbejds- og fattiganstalter samt ændringer i hoveriet. »Skønt disse innovationer ikke med logisk nødvendighed betingede hinanden, optrådte de typisk i sammenhæng«. Det gælder i hvert fald den halve snes godskomplekser, som han nærmere undersøger. Herved kommer Christensen til at acceptere Thorkild Kjærgaards tidsfølge for kløverens udbredelse, selv om han afviser, at kløveren spredtes som ringe i vandet. Selv om der ses bort fra en eventuel tendens til skønmaleri hos Gregers Begtrup, der

er hovedkilden for Kjærgaard og nu også Christensen (noget der ikke kan ses bort fra, da Christensen senere erkender, at der ikke findes særligt pålidelig produktionsstatistik før tidligst midten af 1830'erne) bliver konklusionen, at »det var hovedgårde og større forpagtergårde, der dominerede på kløverarealet« (s. 570). Endvidere konstateres det, at reformbønderne er koncentreret i pionergodsernes umiddelbare periferi. Hvad der fører til en falsifikation af tesen om, at reformerne skulle være initieret fra neden.

Imidlertid rummer gennemgangen af den teknologiske spredning over tid også den erkendelse, at indtil ca. 1815 holdt de praktiske reformer, bortset fra udskiftningen, sig til et halvt hundrede godser og nogle hundrede bønder, mens Landhusholdningsselskabet omkring 1815 var ved at opgive ævred.

I kapitel III.9 forsøger Christensen nærmere at skyde sig ind på reformernes produktions- og produktivitetsmæssige udvikling over tid i perioden 1750-1850. Han inddrager her en række skøn udarbejdet af Erik Pontoppidan i 1759, Christian Martfelt i (1774) 1784, Frederik Thaarup i 1794, Frederik Sneedorff i 1795, Christian Olufsen i 1819 og Adolph Bergsøe 1844-54 (bygget på Statistisk Tabelværks oplysninger). Han forsøger sig her med en vurdering af udviklingen i befolkning, arealudnyttelse og kornproduktion, men uden at forfalde til en detaljeret kritik heraf. Pontoppidan er dog mangelfuld, men de øvrige tal fra 1803 og frem er udarbejdet af indsigtfulde landbrugsøkonomer, og må derfor formodes at afspejle den faktiske udvikling nogenlunde rimeligt (sic). Lad os i stedet her holde os til konstateringen s. 752 om, at vi i hele perioden 1750-1850 kun har skønnede beregninger over kornproduktionen. Det gælder vel i øvrigt også al øvrig produktion inklusive kvæget. Resultatet

af de udviklede talmanøvrer i afsnittet er det overraskende resultat, at der konstateres »en produktivitetstigning, men den er ikke ligefrem imponerende, kun lige nøjagtig nok til at være sandsynlig. Mest pålidelig er kurvens tal 1800-1850, mens den første halvdel 1750-1800 har karakter af et postulat. Alligevel forekommer det rimeligt at antage, at den konstaterede produktivitetstigning er præsteret i reformperioden og frem til kornsalgskrisen, men dernæst er produktiviteten faldet eller i det mindste stagneret. Hvis denne kronologiske fordeling af produktiviteten er realistisk, indbyder den selv til en fortolkning« (s. 760).

Hvorfor skulle den opstillede kronologi være realistisk? Hvorfor skulle det være rimeligt at antage, at produktivitetstigningen fandt sted i perioden op til 1818? Vel ikke fordi det er en nødvendig antagelse for at opretholde den opstillede tese? Undertegnede finder det modsætningsvis rimeligt at antage, at produktivitetstigninger først indfandt sig efter eller samtidig med kornsalgspæriodens start i midten af 1830'erne; det var her, at de 9/10 af jordbrugerne, gårdmændene, begyndte at investere i nye

redskaber, afgrøder og forbedringer i kvægets ydeevne i større stil, et forhold, der afspejler sig i Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser 1826-44. Jeg skal undlade at forsøge at drage en lære af dette alternative scenario, da vi her så afgjort bevæger os i troens verden.

Med *Det moderne Projekt* har Dan Ch. Christensen givet os sit multikausale bud på, hvordan, hvornår og ved hvem det danske, moderne kulturmonster etableredes. Selv om man kan stille sig tvivlende til enkeltelementer i dette bud og til nogle af de konkrete afvejninger, der foretages, så har forfatteren dog oplagt ret i at tage afsæt i situationen i Europa i første halvdel af 1700-tallet og i oplysningstidens tankeverden.

I tilgift gives der så mange gode, spændende og inciterende enkeltpræsentationer af nye emneområder, og det er forfriskende at møde de nye helte i historien, oplysningstidens naturvidenskabsmænd og ingeniører, der så ofte også var frimurere og/eller industrispioner.

Med denne afhandling er der lagt op til en fornyet og facetteret historisk debat, som man kun kan glæde sig til.

Aksel Larsen og stalinismen

Af Michael Kjeldsen

Kurt Jacobsens disputats *Aksel Larsen. En politisk biografi* har med rette påkaldt sig stor opmærksomhed. Med den har vi fået den første samlede, videnskabeligt funderede fremstilling af Aksel Larsens liv og levned. Den bygger på et meget omfattende og delvist nyt kildemateriale, ikke mindst hentet fra

Kommunistisk Internationales (Komintern) og Sovjetunionens Kommunistiske Partis (SUKP) arkiver i Moskva, fra DKP's arkiv og fra Aksel Larsens personarkiv i Rigsarkivet, som forfatteren som den første har haft adgang til. Indholdsmæssigt udmærker biografien sig først og fremmest ved sin omhyggelige